

JOSHUA
RUBENSTEIN

ΟΙ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΗΜΕΡΕΣ ΤΟΥ

ΣΤΑΛΙΝ

ΤΙΤΛΟΣ ΠΡΩΤΟΤΥΠΟΥ: THE LAST DAYS OF STALIN
Από τις Εκδόσεις Yale University Press, Νιου Χέβεν, 2016
ΤΙΤΛΟΣ ΒΙΒΛΙΟΥ: **Οι τελευταίες ημέρες του Στάλιν**
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ: Joshua Rubenstein
ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ: Μιχάλης Μακρόπουλος
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ – ΔΙΟΡΘΩΣΗ ΚΕΙΜΕΝΟΥ: Γιώργος Κασαπίδης
ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ: Δημήτρης Χαροκόπος
ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ: Ραλλού Ρουχωτά

© Joshua Rubenstein, 2016
© ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΨΥΧΟΓΙΟΣ Α.Ε., Αθήνα 2017

Πρώτη έκδοση: Μάιος 2017

Έντυπη έκδοση ISBN 978-618-01-1935-0
Ηλεκτρονική έκδοση ISBN 978-618-01-1936-7

Τυπώθηκε στην Ευρωπαϊκή Ένωση, σε χαρτί ελεύθερο χημικών ουσιών, προερχόμενο αποκλειστικά και μόνο από δάση που καλλιεργούνται για την παραγωγή χαρτιού.

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις του Ελληνικού Νόμου (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως η άνευ γραπτής αδείας του εκδότη κατά οποιοδήποτε τρόπο ή μέσο αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, διανομή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση, παρουσίαση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή (ηλεκτρονική, μηχανική ή άλλη) και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΨΥΧΟΓΙΟΣ Α.Ε.

Έδρα: Τατοΐου 121, 144 52 Μεταμόρφωση
Βιβλιοπωλείο: Εμμ. Μπενάκη 13-15, 106 78 Αθήνα
Τηλ.: 2102804800 • fax: 2102819550 • e-mail: info@psychogios.gr
www.psychogios.gr • <http://blog.psychogios.gr>

PSYCHOGIOS PUBLICATIONS S.A.

Head Office: 121, Tatoiou Str., 144 52 Metamorfossi, Greece
Bookstore: 13-15, Emm. Benaki Str., 106 78 Athens, Greece
Tel.: 2102804800 • fax: 2102819550 • e-mail: info@psychogios.gr
www.psychogios.gr • <http://blog.psychogios.gr>

JOSHUA RUBENSTEIN

ΟΙ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΗΜΕΡΕΣ ΤΟΥ

ΣΤΑΛΙΝ

Μετάφραση: Μιχάλης Μακρόπουλος

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	9
1. Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΟΥ ΣΤΑΛΙΝ	13
2. ΜΙΑ ΝΕΑ ΕΚΚΑΘΑΡΙΣΗ	51
3. Η ΠΑΡΑΝΟΙΑ ΤΟΥ ΣΤΑΛΙΝ ΚΑΙ ΟΙ ΕΒΡΑΙΟΙ	75
4. ΤΟ ΚΡΕΜΛΙΝΟ ΠΡΟΧΩΡΑ	119
5. Η ΕΚΠΛΗΞΗ ΤΗΣ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗΣ	151
6. ΜΙΑ ΕΥΚΑΙΡΙΑ ΓΙΑ ΕΙΡΗΝΗ;	177
7. ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΑΡΧΗΣ	227
ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....	265
ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ	275
ΕΠΙΛΕΓΜΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	323
ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....	327
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ	331
ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ.....	347

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο Ιωσήφ Στάλιν κατέρρευσε και πέθανε μέσα σε μια ατμόσφαιρα μεσαιωνικών αλληλοκατηγοριών και αντεγλήσεων. Ήταν Μάρτιος του 1953. Στο Κρεμλίνο κόχλαζαν οι φόβοι για μια ευρεία νέα εκκαθάριση ενάντια στα μέλη του Πρεζίντιουμ. Μια δημόσια εκστρατεία εναντίον προδοτών εβραίων γιατρών απειλούσε να καταπιεί όλους τους εβραίους της Σοβιετικής Ένωσης. Οι τεταμένες σχέσεις με τη Δύση ήταν όλο και πιο ανησυχητικές: ύστερα από τρία χρόνια μαχών, ο πόλεμος στην Κορέα εξακολουθούσε αμείωτος, ενώ ο αμερικανικός κι ο σοβιετικός στρατός ήταν αντιμέτωποι στη διχοτομημένη Γερμανία. Την ίδια στιγμή μια νέα αμερικανική κυβέρνηση με επικεφαλής τον πρόεδρο Ντουάιτ Αϊζενχάουερ και τον υπουργό Εξωτερικών Τζον Φόστερ Ντάλες είχε αναλάβει τη διακυβέρνηση της χώρας τον Ιανουάριο, έχοντας ως στόχο να ανακόψει τον κομμουνισμό, μόνο και μόνο για να βρεθεί αντιμέτωπη με τους διαδόχους του Στάλιν και μ' ένα πλήθος αναπάντεχων μεταρρυθμίσεων.

Στην πατρίδα και έξω, οι παλιοί «συναγωνιστές» του Στάλιν αντιμετώπιζαν πληθώρα δύσκολων διλημμάτων. Κατανοούσαν την ανάγκη να απελευθερώσουν κρατούμενους από τα γκουλάγκ, να αποκηρύξουν τη Συνωμοσία των Γιατρών και να προσφέρουν ένα υψηλότερο βιοτικό επίπεδο στον πληθυσμό. Επίσης, έκαναν παραχωρήσεις απέναντι στη Δύση, μια εντυπωσιακή «επίθεση ειρήνης» που περιλάμβανε εκ νέου σοβαρές διαπραγματεύσεις για παύση των εχθροπραξιών στην Κορέα και τη μείωση των εντάσεων στην Ευρώπη, συμπεριλαμβανομένων των δορυφορικών κρατών στην Ανατολική Ευρώπη, όπου η ακραία πολιτική του Στάλιν οδηγούσε σε λαϊκή αναταραχή ενάντια στην κομμουνιστική εξουσία.

Η κύρια έγνοια τους όμως ήταν να διατηρήσουν την εξουσία. Ο Στάλιν είχε κυριαρχήσει τόσο στη ζωή της χώρας, ώστε ο θάνατός του προκάλεσε ένα τεράστιο ξέσπασμα αποπροσανατολισμένης οδύνης. «Ο Στάλιν ήταν μέσα στους πάντες, σαν το σφυρί μέσα στο δρεπάνι, σε κάθε μυαλό», όπως έγραψε ο συγγραφέας Αντρέι Σινιάφσκι.¹ Το καθεστώς φοβόταν ότι ο θάνατός του θα οδηγούσε σε πανικό και αταξία, που με τη σειρά τους μπορούσαν να υπονομεύσουν τη νομιμότητά του και το κύρος της μονοκομματικής εξουσίας. Έπρεπε να επινοήσουν έναν τρόπο να αποστασιοποιηθούν από τα εγκλήματα του Στάλιν, ενώ συνάμα θα επέμεναν ότι το Κομμουνιστικό Κόμμα δεν ευθυνόταν για τη βαναυσότητα του τυράννου, ότι έπρεπε πιο πολύ να λυπούνται το Κόμμα για όσα είχε υπομείνει, παρά να το καταδικάζουν για ό,τι είχε επιδοκιμάσει. Αυτό το δίλημμα προέκυψε αμέσως μετά την κατάρρευση του κι έπειτα συνεχίστηκε για δεκαετίες, με περιστασιακές αναλαμπές ειλικρίνειας κι αλήθειας, ακολουθούμενες από έναν ανανεωμένο επίσημο σεβασμό για τον Στάλιν και την ηγεσία του. Επηρέασε τη θεραπεία του, τον τρόπο που διεξιχθή η κηδεία, τις σχέσεις με τη Δύση και την καθημερινή ζωή στη χώρα.

Το παρόν βιβλίο ξεκινά με τον θάνατο του Στάλιν, κινείται πίσω στον χρόνο ως το Δέκατο Ένατο Συνέδριο του Κόμματος τον Οκτώβριο του 1952, όταν ο Στάλιν εκφώνησε την τελευταία δημόσια ομιλία του, και κατόπιν προχωρά μέσα από τον χειμώνα του 1952-'53, όταν εκτυλίχθηκε η Συνωμοσία των Γιατρών και μια πλατιά εκστρατεία ενάντια στους εβραίους της χώρας. Εξετάζει πώς κάλυψε ο σοβιετικός κι ο αμερικανικός Τύπος τον θάνατο του Στάλιν και πώς η νέα κυβέρνηση του Αϊζενχάουερ αντέδρασε στις δραματικές αλλαγές που ακολούθησαν στη Μόσχα. Τελειώνει με τη σύλληψη του παλιού αρχηγού ασφαλείας του Στάλιν, Λαβρέντι Μπέρια, τον Ιούνιο.

Ο θάνατος του Στάλιν πρόσφερε μια πρωτοφανή ευκαιρία. Έδωσε στους διαδόχους του τη δυνατότητα να αντιστρέψουν πολλά από την πολιτική του και να ωθήσουν τη χώρα προς μια ελπιδοφόρα, ηπιότερη κατεύθυνση. Δημιούργησε για τις Ηνωμένες Πολιτείες την επιτακτική ανάγκη να αναθεωρήσουν τις σχέ-

ψεις τους για το πώς μπορούσαν να αντιμετωπίσουν μια βάνουση κι απειλητική δικτατορία που ξαφνικά είχε χάσει τον ηγέτη της κι έδειχνε έτοιμη να διαπραγματευτεί ένα νέο ξεκίνημα στις σχέσεις της με τον έξω κόσμο. Για περίπλοκους λόγους, η σοβιετική κυβέρνηση, καθώς και οι δυτικές κυβερνήσεις δεν μπόρεσαν να ξεπεράσουν τις δεκαετίες καχυποψίας που τις χώριζε. Η κούρσα των εξοπλισμών εξακολούθησε. Η διχοτόμηση της Γερμανίας και της Ευρώπης συνεχίστηκε. Ο Ψυχρός Πόλεμος έφτασε σε μακρινές γωνιές του κόσμου, όπου οι εντάσεις μεταξύ Ανατολής και Δύσης είχαν ως συνέπεια πολέμους «δι' αντιπροσώπων», που επέφεραν ανείπωτη δυστυχία και καταστροφή. Και στη Σοβιετική Ένωση η υπόσχεση γι' αλλαγή, που χαρακτήριζε τους πρώτους μήνες μετά τον θάνατο του Στάλιν, κατέρρευσε σ' ένα μοτίβο αφενός αναζωογονητικής μεταρρύθμισης κι αφετέρου αποκαρδιωτικής καταπίεσης, που διήρκεσε ώσπου ο Μιχαήλ Γκορμπατσόφ ώθησε τα όρια της μεταρρύθμισης ως το σημείο όπου το σοβιετικό καθεστώς δεν μπορούσε πλέον να επιβιώσει. Ο θάνατος του Στάλιν έδωσε στο Κρεμλίνο και στη Δύση την ευκαιρία να ξεφύγουν από τη ζοφερή πραγματικότητα της εφιαλτικής του φαντασίας, μια πρόκληση στην οποία το ύψος απέτυχαν να σταθούν. Αυτή η αποτυχία θα στοίχειωνε τον κόσμο για πολλές κατοπινές δεκαετίες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΑ

Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΟΥ ΣΤΑΛΙΝ

Νωρίς το πρωί της Τετάρτης, 4 Μαρτίου 1953, προτού χαράξει, η σοβιετική κυβέρνηση έκανε μια αιφνιδιαστική ανακοίνωση από το Ράδιο Μόσχα, ενημερώνοντας τον λαό της και τον κόσμο εν γένει πως ο Ιωσήφ Στάλιν είχε υποστεί ένα βαρύ εγκεφαλικό επεισόδιο τη νύχτα της Κυριακής 1 Μαρτίου. Σύμφωνα με τις επίσημες δηλώσεις, ο Στάλιν είχε εγκεφαλική αιμορραγία, που προκάλεσε απώλεια της ομιλίας και της αισθητηριακής αντίληψης, στο διαμέρισμά του στο Κρεμλίνο. Είχε παραλύσει από τη δεξιά πλευρά και η καρδιά και οι πνεύμονές του δε λειτουργούσαν πλέον κανονικά. Το καθεστώς διαβεβαίωνε τον σοβιετικό λαό ότι ο Στάλιν ελάμβανε τη δέουσα ιατρική φροντίδα «υπό τη συνεχή επίβλεψη της Κεντρικής Επιτροπής και του Κομμουνιστικού Κόμματος». Μολοντούτο, έπρεπε όλοι να «αντιληφθούν την πλήρη σημασία του γεγονότος ότι η σοβαρή ασθένεια του συντρόφου Στάλιν συνεπάγεται, λίγο ως πολύ, την αποχή του από τα ηγετικά καθήκοντα». Αυτό σήμαινε την «προσωρινή απόσυρση του συντρόφου Στάλιν» από τις κρατικές υποθέσεις.

Ένα ιατρικό δελτίο παρείχε πιο ακριβείς διαγνωστικές λεπτομέρειες, συμπεριλαμβανομένων μετρήσεων της επίμοχθης αναπνοής του, του αυξημένου καρδιακού παλμού του και της κλινικά ανησυχητικής υψηλής πίεσής του, μαζί με καρδιακή αρρυθμία. Παρά τη «σοβαρή κατάσταση της υγείας» του Στάλιν, οι γιατροί εφαρμόζαν «μια σειρά θεραπευτικών μέτρων... με στόχο την απο-

κατάσταση των ζωτικών λειτουργιών του οργανισμού».¹ Το ιατρικό ανακοινωθέν εκδόθηκε υπογεγραμμένο από έντεκα διαπρεπείς γιατρούς, συμπεριλαμβανομένου του υπουργού Δημόσιας Υγείας και του επικεφαλής γιατρού του Κρεμλίνου. Το καθεστώς δήλωνε ξεκάθαρα ότι παρείχε την πλέον αποτελεσματική αγωγή για την αντιμετώπιση ενός κρίσιμου ιατρικού περιστατικού· ότι οι ηγέτες του Κόμματος παρακολουθούσαν το έργο του υπουργού Δημόσιας Υγείας, ενώ από τη μεριά του ο υπουργός επέβλεπε δέκα άλλους γιατρούς κι ότι, όπως έδειχναν τα ονόματά τους, κανένας απ' αυτούς δεν ήταν εβραίος. Τούτο ήταν ζωτικής σημασίας, επειδή μόλις επτά εβδομάδες νωρίτερα, στις 13 Ιανουαρίου, το καθεστώς είχε ανακοινώσει την αποκάλυψη μιας σοβαρής συνωμοσίας όπου εμπλεκόταν μια ομάδα από γιατρούς που οι περισσότεροι ήταν εβραίοι, σε σύμπραξη, λεγόταν, με ιμπεριαλιστικές και σιωνιστικές οργανώσεις και με στόχο να κάνουν κακόβουλη χρήση των ιατρικών τους ικανοτήτων, ώστε να δολοφονήσουν κορυφαίους Σοβιετικούς αξιωματούχους. Ήταν η διαβόητη Συνωμοσία των Γιατρών. Τώρα ο Στάλιν είχε νοσήσει. Οι διάδοχοί του και μέλη του στενού του κύκλου – Γκεόργκι Μαλένκοφ, ο Λαβρέντι Μπέρια, ο Νικολάι Μπουλγκάνιν κι ο Νικίτα Χρουστσόφ– περίμεναν τουλάχιστον σαράντα οκτώ ώρες για να ανακοινώσουν την είδηση, θέλοντας να σιγουρευτούν πως ήταν σύμφωνοι για το πώς θα κατένειμαν την κομματική και την κυβερνητική εξουσία· για να ηρεμήσουν τον λαό και, εξίσου σημαντικό, για να προστατευτούν οι ίδιοι. Ζούσαν με τον φόβο για τη ζωή τους, διερωτώμενοι εάν και πότε ο Στάλιν θα έβαζε στο στόχαστρο έναν, δύο ή όλους, όπως είχε ήδη ξεφορτωθεί τόσους τέως ισχυρούς άντρες. Η κοινή τους επιδίωξη να επιβιώσουν εξασφάλιζε τη συνεργασία τους εκείνη τη λεπτή στιγμή. Επίσης, ήθελαν να είναι απόλυτα σίγουροι πως ο Στάλιν θα πέθαινε. Ξάφνου, η αμεύλικτη μονοκρατορία του είχε λήξει.

Η υγεία του Στάλιν ήταν προ πολλού θέμα εικασιών. Και ποιος δεν ονειρευόταν τον θάνατό του; Ή ίσως οι άνθρωποι απλώς να αναζητούσαν ενδείξεις που να φανέρωναν τη θνητότητά του, γνωρίζοντας πως εκτός από τον ίδιο τον θάνατο, μονάχα τα γηρατειά

και η αρρώστια αποτελούν ξεκάθαρα δείγματα της κοινής ανθρώπινης φύσης. Για μερικούς όμως ως κι αυτό ήταν ένα απαγορευμένο ένστικτο. Ακούγοντας τα ιατρικά ανακοινωθέντα, ο συγγραφέας Κονσταντίν Σιμόνοφ θεώρησε ότι ήταν «ανόητο να κρίνω πως ο καρδιακός παλμός, η πίεση, η θερμοκρασία και όλες οι άλλες λεπτομέρειες στα ανακοινωθέντα μπορούσαν όντως να σημαίνουν ό,τι συνεπαγόταν για την ιατρική κατάσταση ενός εβδομηνταριάχρονου άντρα. Δεν ήθελα να το σκέφτομαι, μήτε ήθελα να συζητώ γι' αυτό με άλλους, επειδή δε μου φαινόταν ορθό να μιλάω για τον Στάλιν σάμπως να ήταν απλώς ένας γέρος που ξαφνικά αρρώστησε».² Όπως έγραψε ο συγγραφέας Ιλιά Έρενμπουργκ στα απομνημονεύματά του: «Είχα προ πολλού λησμονήσει ότι ο Στάλιν ήταν θνητός. Είχε γίνει μια παντοδύναμη κι απόμακρη θεότητα».³ Ο ίδιος ο Στάλιν όμως δε συμεριζόταν τούτη την ψευδαίσθηση. Υπήρχαν αναρίθμητες φήμες ότι στήριζε την επιστημονική έρευνα για την παράταση της ανθρώπινης ζωής, ακόμα κι ότι είχε χαρίσει τη ζωή στην ξακουστή γιατρό Λίνα Στερν μετά την καταδίκη της για προδοσία και κατασκοπεία το 1952, επειδή πίστευε πως το έργο της θα μπορούσε να παρατείνει τον δικό του βίο.⁴

Βασιζόμενοι σε αναφορές από γιατρούς που είχαν κουράρει τον Στάλιν και σ' άλλες πηγές πληροφόρησης, μπορούμε να συνθέσουμε τουλάχιστον ένα μερικό ιατρικό ιστορικό. Ο Στάλιν υπέφερε από πολλά παραμορφωτικά χαρακτηριστικά. Είχε συνδακτυλία στο αριστερό πόδι. Το πρόσωπό του είχε σημαδευτεί από την ευλογία όταν ήταν παιδί. Το αριστερό του χέρι έδειχνε καχεκτικό, με τον αγκώνα να μην μπορεί να λυγίσει κανονικά – και υπάρχουν λογής λογής εξηγήσεις γι' αυτό, είτε πως όταν ήταν νεαρό αγόρι είχε πάθει ένα ατύχημα και δε θεραπεύτηκε όπως έπρεπε, είτε πως το αριστερό του χέρι τραυματίστηκε στη διάρκεια ενός δύσκολου τοκετού, προκαλώντας του μια πάθηση που αποκαλείται παράλυση Ερμπ. Καθώς πλησίαζε στα πενήντα, άρχισε να αναζητεί θεραπεία για τους χρόνιους πόνους στους μυς του και στις νευρικές απολήξεις στα χέρια και στα πόδια, μια κατάσταση που οι γιατροί τον προέτρεψαν να αντιμετωπίσει με ιαματικά λουτρά στη νότια Ρωσία και στον Κούκασο. Επίσης, υπέφερε από πονοκε-

φάλους και πόνους στον λάρυγγα. Οι γιατροί του, το 1936 πλέον, διέγνωσαν προβλήματα στην ικανότητά του να βαδίζει και να στέκεται και τον υπέβαλαν σε αγωγή ενάντια στις αρχικές ενδείξεις αρτηριοσκλήρωσης.

Μετά τον πόλεμο πιστεύεται πως ο Στάλιν υπέστη είτε καρδιακή προσβολή είτε μικρά εγκεφαλικά επεισόδια, το 1945 και ξανά το 1947. Βασισμένα σε λίγες αδιάσειστες πληροφορίες, δημοσιεύτηκαν άρθρα στον δυτικό Τύπο που είκαζαν σχετικά με την αβέβαιη κατάστασή του. Τον Οκτώβριο του 1945, τα *Chicago Tribune*, *Paris Press* και *Newsweek* ισχυρίστηκαν πως ο Στάλιν είχε υποστεί δύο καρδιακές προσβολές στη Διάσκεψη του Πότσνταμ το προηγούμενο καλοκαίρι, όπου συνάντησε τον πρόεδρο Τρούμαν για πρώτη και μοναδική φορά. Στις 11 Νοεμβρίου, η γαλλική εφημερίδα *Bref* ανέφερε πως ο Στάλιν είχε υποστεί καρδιακή προσβολή στις 13 Σεπτεμβρίου κι ότι είχε αποσυρθεί στη Μαύρη Θάλασσα ώστε να γράψει την πολιτική του «διαθήκη».⁵ Παράμενει δύσκολο να εξακριβωθεί τι ακριβώς συνέβαινε. Ο Στάλιν υποδέχτηκε τον Αμερικανό πρέσβη Άβερελ Χάριμαν στο Σότσι στις 24 και 25 Οκτωβρίου, κι ο Χάριμαν διαβεβαίωσε τον Τύπο πως ο «αρχιστράτηγος Στάλιν είναι καλά στην υγεία του και οι φήμες για προβλήματα υγείας είναι ολωσδιόλου αβάσιμες».⁶

Μολαταύτα, η κατάσταση της υγείας του εξακολούθησε να επιδεινώνεται στα χρόνια μετά τον πόλεμο. Σε έναν ξένο διπλωμάτη που τον είδε τον Ιούνιο 1947 έκανε εντύπωση το πόσο πολύ είχε γεράσει μετά το πέρας του πολέμου· ο Στάλιν ήταν πλέον «γέρος, ένας πολύ κουρασμένος γέρος».⁷ Σύμφωνα με τον Ρώσο ιστορικό Ντιμίτρι Βολκογκόνοφ, ο Στάλιν λιποθύμησε αρκετές φορές στο γραφείο του, δύο φορές με τον γραμματέα του Αλεξάντρο Ποσκρεμίσεφ παρόντα και μία μπροστά στα μέλη του Πολίτμπιρο – του Πολιτικού Γραφείου. Ο Βολκογκόνοφ περιέγραψε τούτες τις κρίσεις ως ξαφνικούς σπασμούς στα αιμοφόρα αγγεία του.⁸ Στο τελευταίο ραντεβού του Στάλιν με τον προσωπικό του γιατρό, τον καρδιολόγο Βλαντιμίρ Βινογκράντοφ, στις 19 Ιανουαρίου 1952, εκείνος τον προέτρεψε να σκεφτεί το ενδεχόμενο να αποσυρθεί. Ο Στάλιν δεν ήθελε ν' ακούσει κουβέντα. (Ο Βινογκράντοφ συνελήφθη αργότερα,

το φθινόπωρο του 1952, ως συνεργός στη Συνωμοσία των Γιατρών).

Ο Στάλιν όμως δεν αμελούσε ολότελα να φροντίζει την υγεία του. Από το 1945 (μετά τον πόλεμο) θα εγκατέλειπε τη Μόσχα για όλο και περισσότερους μήνες – αρχικά τρεις μήνες τον χρόνο, μετά σχεδόν ένα πεντάμηνο το 1950 και τέλος ένα ολόκληρο επτάμηνο από τον Αύγουστο του 1951 ως τον Φεβρουάριο του 1952–, βρίσκοντας πιο ξεκούραστο να ζει και να εργάζεται σε μία από τις νότιες ντάτσες του, όπου ο ζεστός καιρός και το οικείο κλίμα του Καυκάσου τον αναζωογονούσαν.⁹ Μπορούσε να διαβάσει κι από κει τις αναφορές και τα τηλεγραφήματα, δίχως να αφήνει ποτέ να μαθευτεί πως δεν εργαζόταν στο Κρεμλίνο. Ωστόσο, σπανίως ακολουθούσε τις συμβουλές του Βινογκράντοφ. Ως αρειμάνιος καπνιστής που είχε διαρκώς γεμάτη την πίπα του, ο Στάλιν επιδείνωνε την υπέρτασή του και δεν έκοψε το κάπνισμα παρά μόλις στις αρχές του 1952. Τότε πλέον είχε σταματήσει επίσης τα ατμόλουτρα, γιατί το να κάθεται σε μια σάουνα, απλώς αύξανε την πίεσή του. Για να αντιμετωπίσει την υπέρτασή του, συνήθιζε να πίνει πριν από το γεύμα βρασμένο νερό με μερικές σταγόνες ιώδιο μέσα, που ήταν μία ανώφελη προσπάθεια αυτοθεραπείας.

Το 1950 πλέον ήταν εκτεταμένο το ενδιαφέρον στη Δύση για την υγεία του Στάλιν, γεννώντας μπερδεμένες φήμες για μια βαριά αρρώστια του, ως και για τον θάνατό του. Τον Μάρτιο, όταν δεν κατάφερε ο Στάλιν να εκφωνήσει μια εκλογική ομιλία, η Αμερικανική Πρεσβεία στη Μόσχα ανέφερε στην Ουάσινγκτον πως ίσως έπασχε από καρκίνο του λάρυγγα. Δύο χρόνια αργότερα, τον Ιανουάριο του 1952, η Αμερικανική Πρεσβεία στη Βαρσοβία ανέφερε ότι ο Στάλιν ήταν άρρωστος και στη θέση του είχε αφήσει τους «Μπέρια, Μαλένκοφ, Μόλοτοφ και Σβέρνικ».¹⁰ Τρεις εβδομάδες αργότερα, η Αμερικανική Πρεσβεία στην Άγκυρα ανέφερε πως ο Τούρκος πρωθυπουργός, Αντνάν Μεντερές, είχε συμβουλέψει τον Αμερικανό πρόεδρο σχετικά με ένα υποκλαπέν μήνυμα από την Πολωνική Πρεσβεία ότι ο Στάλιν ήταν «βαριά άρρωστος».¹¹ Δύο ημέρες μετά, η Αμερικανική Πρεσβεία στη Μόσχα επικαλέστηκε δημοσιεύματα σε εφημερίδες του Άμστερνταμ ότι η υγεία του Στάλιν είχε επιδεινωθεί ύστερα από μια εγχείρη-

ση καρδιάς στις 19 Δεκεμβρίου 1951. Υπήρχε επίσης ο ισχυρισμός ότι αξιωματούχοι της Σοβιετικής Πρεσβείας στο Άμστερνταμ είχαν προειδοποιηθεί από το Υπουργείο Εξωτερικών στη Μόσχα ότι ο «Στάλιν δεν ήταν νέος πλέον» κι ότι δε θα έπρεπε να «θορυβηθούν με την είδηση ότι είχε υποβληθεί σε επιτυχημένη εγχείρηση καρδιάς, αλλά θα έπρεπε να περιμένουν ίσως παρόμοιες ειδήσεις στο μέλλον δεδομένης της ηλικίας του».¹² Μολοντούτο, Αμερικανοί διπλωμάτες πρόσθεταν στο ίδιο τηλεγράφημα πως ο Στάλιν είχε παρευρεθεί στην ετήσια τελετή για την επέτειο των γενεθλίων του Λένιν στο Θέατρο Μπολσόι στις 21 Ιανουαρίου, όπου, ανέφερε αργότερα ο ανταποκριτής των *New York Times* Χάρισον Σόλσμπερι, ο Στάλιν εμφανίστηκε «φανερά υγιής και ευδιάθετος».¹³ Ο απερχόμενος Αμερικανός πρέσβης στη Μόσχα, ναύαρχος Άλαν Κερκ, επισκέφθηκε τον πρόεδρο Τρούμαν στις 4 Φεβρουαρίου. Όταν συζήτησαν σχετικά με τον Στάλιν, ο πρέσβης επιβεβαίωσε ότι δεν μπορούσε να προσφέρει «ασφαλή στοιχεία για την επιδείνωση της υγείας του Στάλιν».¹⁴ Οι Αμερικανοί ματαιοπονούσαν.

Ο Σόλσμπερι παρακολουθούσε όλες αυτές τις φήμες. Στις 27 Φεβρουαρίου του 1952, έστειλε μια επιστολή στους εκδότες του στη Νέα Υόρκη –προφανώς η επιστολή βγήκε με ασφαλή τρόπο από τη χώρα, ώστε να ξεφύγει από τους σοβιετικούς ελέγχους– για το πώς θα τους ειδοποιούσε μ' ένα κωδικοποιημένο μήνυμα, έτσι και μάθαινε για τον θάνατο του Στάλιν προτού εκδοθεί επίσημη ανακοίνωση. «Για να 'μαι ειλικρινής», πρόσθετε, «θεωρώ ότι οι πιθανότητες είναι μία στις χίλιες να μαθευτεί οτιδήποτε πριν από την επίσημη ανακοίνωση, η οποία είναι σχεδόν βέβαιο πως θα εκδοθεί μόλις γίνει εδώ, ώστε να δημοσιευτεί στο εξωτερικό». Επίσης, προέτρεπε τους συναδέλφους του να «ρωτήσουν (τον ίδιο), προτού δημοσιεύσουν οποιεσδήποτε φήμες (σχετικά με την υγεία του Στάλιν) όπως εκείνη την ανοησία που μετέδωσε το AP [Associated Press]».¹⁵

Οι Δυτικοί διπλωμάτες παρέμειναν σε εγρήγορση για την περίπτωση που θα υπήρχε οποιαδήποτε μεταβολή στην υγεία του Στάλιν. Εκείνο τον Ιούνιο, ο Αμερικανός πρέσβης Τζορτζ Κέναν μετέφερε στην Ουάσινγκτον τη φήμη πως ο Βιάτσεσλαφ Μόλοτοφ

κι ο Αντρέι Βισίνσκι ήταν έτοιμοι να αντικαταστήσουν τον Στάλιν και πως κυκλοφορούσαν μυστικά εντολές για την απομάκρυνση των πανταχού παρόντων πορτρέτων του Στάλιν που κρέμονταν σε κοινή θέα. Αυτές οι κουβέντες ώθησαν τον Κέναν να υποθέσει ότι ο Στάλιν αποτραβιόταν από τουλάχιστον μερικά απ' τα καθήκοντά του, ότι «η συμμετοχή του στις δημόσιες υποθέσεις είναι σποραδική και σχετικά επιφανειακή σε σύγκριση μ' αυτή της προηγούμενης περιόδου και κατά τον πόλεμο». Ο Κέναν, που ήταν ανέκαθεν ένας από τους πλέον φιλοσοφημένους Αμερικανούς διπλωμάτες, δεν μπόρεσε να μη σχολιάσει την αναπάντεχη μακροβιότητα των «συναγωνιστών» του Στάλιν. «Τα γυρίσματα και τα καπρίτσια της φύσης μού φαίνεται ότι έχουν χαριστεί γι' ασυνήθιστα πολύ καιρό σε τούτη την ομάδα ανθρώπων. Είναι καιρός ν' αρχίσει η φύση να σκαρώνει τα συνηθισμένα της τεχνάσματα και τα αποτελέσματά τους μπορεί να είναι πολύ διαφορετικά απ' ό,τι περιμένει οποιοσδήποτε από εμάς». ¹⁶ Η φύση πράγματι παρενέβη, αλλά πάντως όχι γι' άλλους επτά μήνες.

Εκείνο το καλοκαίρι, Αμερικανοί στρατιωτικοί ακόλουθοι που παρευρίσκονταν σε μια παρέλαση στην Κόκκινη Πλατεία ανέφεραν στον Κέναν ότι ο Στάλιν, που στεκόταν στην κορυφή του Μασωλείου, πιθανώς ήταν ένα ομοίωμα· «τα άλλα μέλη του Πολίτιμπρο... έδειχναν να μην του δίνουν καμία σημασία και μιλούσαν αγενώς μπροστά του». ¹⁷ Αν και πιστευόταν ευρέως ότι μερικές φορές ο Στάλιν χρησιμοποιούσε ένα σωσία, ο Κέναν ήξερε πως δεν είχε νόημα να δώσει βάση σε τούτη την αναφορά, ενώ περίμενε με ανυπομονησία ν' ακούσει τι είχε να του πει ο νέος Γάλλος πρέσβης, ο Λουί Ζοξ, που είχε μόλις δει τον Στάλιν στο Κρεμλίνο εκείνο τον Αύγουστο. Ο Ζοξ και οι συνάδελφοί του βρήκαν τον Στάλιν «να δείχνει πολύ έντονα την ηλικία του. Είπαν πως, σε σύγκριση με τις φωτογραφίες του, τα μαλλιά του είχαν αραιώσει φανερά, το πρόσωπό του ήταν ρουφηγμένο, το ανάστημά του πολύ μικρότερο απ' ό,τι περίμεναν. Είχαν την εντύπωση πως κινούσε με μεγάλη δυσκολία το αριστερό χέρι και πως γενικά οι κινήσεις του ήταν επίπονες και σπασμωδικές». Έφυγαν από τη συνάντηση με την ξεκάθαρη αίσθηση πως είχαν «βρεθεί απέναντι σ' ένα γέρο». ¹⁸

Παρ' όλα αυτά, υπάρχουν αντικρουόμενες αναφορές σχετικά με την εμφάνιση του Στάλιν και τη ζωτικότητα του τις τελευταίες εβδομάδες της ζωής του. Η Σβετλάνα Αλιλούγιεβα επισκέφθηκε τον πατέρα της για στερνή φορά στα γενέθλιά του, στις 21 Δεκεμβρίου 1952. Έφυγε «ανήσυχη με το πόσο άσχημα έδειχνε».¹⁹ Οι τελευταίοι ξένοι που τον επισκέφθηκαν ήταν ο νεοδιορισθείς πρέσβης από την Αργεντινή, Λουίς Μπράβο, και ο Ινδός πρέσβης, Κ. Π. Σ. Μένον, που συνόδευσε στο Κρεμλίνο τον Ινδό ακτιβιστή του ειρηνιστικού κινήματος δρ Σαϊφεντίν Κίτσλου. Ο Μπράβο είδε τον Στάλιν για σχεδόν μία ώρα το βράδυ στις 7 Φεβρουαρίου 1953 και ανέφερε πως ήταν σε «εξαιρετική σωματική και πνευματική κατάσταση», που δεν προόδιε την προχωρημένη του ηλικία.²⁰ Ο Στάλιν υποδέχτηκε έπειτα τους Μένον και Κίτσλου στις 17 Φεβρουαρίου και πέρασε ένα μισάωρο με τον Μένον κι ύστερα περισσότερη από μία ώρα με τον Κίτσλου, που του είχε μόλις απονεμηθεί το Βραβείο Ειρήνης Στάλιν.²¹ Και σε τούτη την περίπτωση οι δύο άντρες έφυγαν εντυπωσιασμένοι από την «εξαιρετική υγεία, την οξύνοια και τη διάθεση» του Στάλιν.²² Είναι δύσκολο να ξέρει κανείς τι να πιστέψει. Πιθανώς αυτοί οι άντρες, προοδευτικοί που έτρεφαν κάποια συμπάθεια για το καθεστώς, να εξέφραζαν απλώς τους ευσεβείς πόθους τους και να μην ήθελαν να αποκαλύψουν πως η υγεία του Στάλιν είχε επιδεινωθεί και ο κόσμος σύντομα θα μάθαινε την πραγματικότητα.²³

Το βράδυ του Σαββάτου, 28 Φεβρουαρίου 1953, ο Στάλιν δεξιώθηκε τον στενό του κύκλο στο Κρεμλίνο κι έπειτα στην Κοντινή Ντάτσα στο μουσχοβίτικο προάστιο του Κούντσεβο. Τα τελευταία χρόνια της ζωής του, ο Στάλιν περνούσε ουσιαστικά εκεί όλο τον ελεύθερο χρόνο του. Το κτήμα της Κοντινής Ντάτσας είχε έναν ροδόνα, λεμονιές και μηλιές γύρω από μια λιμνούλα, ως και μια πρασιά με καρπουζιές, που άρεσε στον Στάλιν να τις καλλιεργεί. Μέσα, ένας προθάλαμος υποδεχόταν τους επισκέπτες, με δύο γκαρνταρόμπες εκατέρωθεν. Αριστερά, μια πόρτα έβγαζε στο γραφείο του Στάλιν, που ήταν επιπλωμένο μ' ένα μεγάλο έπιπλο γραφείου το οποίο κάποτε είχε χάρτες πάνω, στη διάρκεια του πολέμου· και στον Στάλιν άρεσε συχνά να κοιμάται σ' έναν

καναπέ μες στο γραφείο. Δεξιά, μία άλλη πόρτα έβγαζε σ' έναν μακρύ και σχετικά στενό διάδρομο με δύο υπνοδωμάτια στα δεξιά. Ο ίδιος διάδρομος οδηγούσε σε μια μακριά ανοιχτή βεράντα όπου ο Στάλιν καθόταν μερικές φορές τον χειμώνα, τυλιγμένος σ' ένα παλτό από μηλωτή, φορώντας γούνινο καπέλο και με παραδοσιακές ρωσικές τσόχινες μπότες στα πόδια του. Η μεσαία πόρτα του μπροστινού χολ έβγαζε σε μια μεγάλη ορθογώνια αίθουσα δεξιώσεων, όπου ένα μακρύ λακαρισμένο τραπέζι δέσποζε στον χώρο. Εδώ παρέθετε ο Στάλιν επίσημα συμπόσια ή υποδεχόταν το Πολίτμπιρο για συναντήσεις και δείπνα αργά το βράδυ. Η επίπλωση ήταν μετρημένη, με τυπικά πολύφωτα, ροδόχρωμα χαλιά και με μόνη διακόσμηση δύο μεγάλα πορτρέτα – το ένα του Λένιν και το άλλο του συγγραφέα Μαξίμ Γκόρκι. Το υπνοδωμάτιο του Στάλιν βρισκόταν στην άλλη μεριά της τραπεζαρίας, πίσω από μια πόρτα που ήταν σχεδόν αόρατη όπως την είχαν τοποθετήσει στον τοίχο· μέσα είχε ένα κρεβάτι, δύο μικρά έπιπλα τουαλέτας κι έναν νιπτήρα. Υπήρχε μια μεγάλη κουζίνα σε μιαν άλλη πλευρά, μ' έναν μεγάλο φούρνο για το ψήσιμο του ψωμιού, πίσω από ένα ξύλινο χώρισμα. Όταν οι κρίσεις ριζίτιδας (φλεγμονής της ρίζας του νεύρου) έκαναν τον Στάλιν να νιώθει ιδιαίτερα άβολα, του άρεσε να ξεντύνεται και να ξαπλώνει σε μια σανίδα πάνω από τον φούρνο, ελπίζοντας ότι η θερμότητα θα καταπράυνε τα συμπτώματα.

Ο πάνω όροφος, όπου ανέβαινες με ανελκυστήρα, είχε φτιαχτεί για να φιλοξενεί τη θυγατέρα του και την οικογένειά της, όμως εκείνη έμενε ελάχιστα εκεί κι ο Στάλιν ανέβαινε σπανίως, έτσι τα δύο δωμάτια παρέμεναν ως επί το πλείστον έρημα και σκοτεινά.

Η ντάτσα ήταν ένα μέρος όπου ο Στάλιν μπορούσε να αναπαύεται, να ψυχαγωγείται με περιπάτους μες στα δέντρα και στις τριανταφυλλιές ή να ταΐζει τα πουλιά. Εκεί υποδεχόταν πού και πού κυβερνητικούς αξιωματούχους και κάποιον επισκέπτη από το εξωτερικό, όπως τον Μάο Τσε-Τουνγκ στα τέλη της δεκαετίας του 1940, ή τον Ουίνστον Τσόρτσιλ, που έμεινε στην ντάτσα κατά την πρώτη του επίσκεψη στη Μόσχα στη διάρκεια του πολέμου, τον Αύγουστο του 1942, και δώρισε στον Στάλιν ένα ραδιόφωνο που

παρέμεινε εκεί. Όταν η Σβετλάνα Αλλιούγιεβα είδε για τελευταία φορά τον πατέρα της, ο συνηθισμένος διάκοσμος στους τοίχους της «φάνηκε παράξενος»: «Εκείνα τα φρικτά πορτρέτα συγγραφέων... ο πίνακας που εικόνιζε την “Απάντηση των Κοζάκων του Ζαπορόζιε”, εκείνες οι φωτογραφίες παιδιών παρμένες από περιοδικά». Ο Στάλιν είχε το συνήθειο να κόβει φωτογραφίες και εικόνες από περιοδικά κι έπειτα να τις κρεμά στους τοίχους της ντάτσας. «Ένα άλλο πράγμα που μου φάνηκε παράξενο», έγραψε η θυγατέρα του, «ήταν ότι κάποιος που ήθελε να βάλει κάτι στους τοίχους, δεν είχε σκεφτεί ποτέ να κρεμάσει έστω κι έναν από τους χιλιάδες πίνακες που του είχαν δωρίσει». Έφυγε δυστυχισμένη, αφού είδε τον πατέρα της· έδειχνε άρρωστος και η ντάτσα την κατέθλιψε.²⁴

Ο Στάλιν απεχθανόταν να είναι μόνος. Όπως έγραψε γι' αυτόν ο Χρουστσόφ: «Το κύριο ζήτημα ήταν να είναι απασχολημένος, ώστε να μην υποφέρει από μοναξιά. Η μοναξιά τον κατέθλιβε και τη φοβόταν».²⁵ Μπορούσε όμως να καλεί πάντοτε τον στενό του κύκλο για συντροφιά. Όπως συνέβαινε συχνά, ο Μαλένκοφ, ο Μπέρια, ο Μπουλγκάνιν κι ο Χρουστσόφ παρακολούθησαν μια ταινία μαζί με τον Στάλιν στο Κρεμλίνο εκείνο το μοιραίο σαββατόβραδο. Δύο άλλοι παλαιοί συνεργάτες δεν είχαν καλεστεί: ούτε ο Βιάτσεσλαφ Μόλοτοφ ούτε ο Αναστάς Μικογιάν βρίσκονταν εκεί. Είχαν πέσει σε δυσμένεια.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Abram Tertz (Andrei Sinyavsky), *Goodnight!* (Νέα Υόρκη, Penguin, 1989), 227.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΟΥ ΣΤΑΛΙΝ

1. Η κυβερνητική ανακοίνωση και το ιατρικό ανακοινωθέν μπορούν να βρεθούν και τα δύο στους *New York Times*, 4 Μαρτίου 1953, 3.

2. Konstantin Simonov, *Glazami cheloveka moego pokoleniia* (Μέσα από τα μάτια ενός ανθρώπου της γενιάς μου), (Μόσχα: Novosti, 1988), 254-55.

3. Ilya Ehrenburg, *Lyudi, gody, zhizn* (Άνθρωποι, χρόνια, ζωή), τ. 3 (Μόσχα: Sovietskii pisatel, 1990), 229.

4. Ο Αμερικανός πρέσβης Τζορτζ Κέναν, που έφτασε στη Μόσχα τον Μάιο του 1952, είχε γνώση αυτών των φημών. «Υπάρχουν ενδείξεις ότι προωθεί την έρευνα για την παράταση του ανθρώπινου βίου και πιστεύω ότι δίνει σ' αυτό προτεραιότητα σε σχέση με οτιδήποτε άλλο». George F. Kennan papers, MC076, Box 233, Folder 1, από το ημερολόγιο του 1953, 13. Seeley G. Mudd Manuscript Library, Princeton University.

5. Αυτές οι αναφορές σε εφημερίδες εξετάζονται στο *Cold Peace: Stalin and the Soviet Ruling Circle, 1945-53*, (Ψυχρή ειρήνη: Ο Στάλιν και ο σοβιετικός κυβερνητικός κύκλος, 1945-53) Yoram Gorlizki και Oleg Khlevniuk (Οξφόρδη: Oxford University Press, 2004), 177, αρ. 3.

6. Ό.π., 177, αρ. 8.
7. Ό.π., 54.
8. *Νεξαβιαμάγια γκαζέτα (Ανεξάρτητη εφημερίδα)*, 4 Μαρτίου 1993, 5.
9. Βλ. Sheila Fitzpatrick, *On Stalin's Team: The Years of Living Dangerously in Soviet Politics (Η ομάδα του Στάλιν: Τα χρόνια του ξην επικινδύνως στη σοβιετική πολιτική)* (Πρίνστον: Princeton University Press, 2015), 197· η συγγραφέας μπόρεσε να υπολογίσει τον χρόνο του μακριά από τη Μόσχα εξετάζοντας ένα ημερολόγιο επισκέψεων στο γραφείο του στο Κρεμλίνο.
10. Αμερικανική Πρεσβεία στη Βαρσοβία προς υπουργό Εξωτερικών, 9 Ιανουαρίου 1952. (Εκτός κι αν αναφέρεται άλλο, οι αναφορές σε υλικό του αμερικανικού Υπουργείου Εξωτερικών είναι διαθέσιμες μέσω ενός προγράμματος αποθήκευσης σε μικροταινίες των University Publications of America, Inc., με τίτλο *Confidential US State Department Central Files: The Soviet Union, Internal Affairs 1950-1954 and Foreign Affairs 1950-1954*, (Εμπιστευτικοί φάκελοι Υπουργείου Εξωτερικών: Σοβιετική Ένωση, Εσωτερικές υποθέσεις 1950-1954 και Ξένες υποθέσεις 1950-1954) με επιμέλεια του Paul Kesaris. Η μικροταινία εξετάστηκε στη Lamont Library του Χάρβαρντ υπό τον κωδικό αναφοράς Film A 575.1 (1950-1954).
11. Αμερικανική Πρεσβεία στην Άγκυρα προς υπουργό Εξωτερικών, 1 Φεβρουαρίου 1952.
12. Αμερικανική Πρεσβεία στη Μόσχα προς υπουργό Εξωτερικών, 1 Φεβρουαρίου 1952.
13. Harrison Salisbury, *Moscow Journal: The End of Stalin (Ημερολόγιο της Μόσχας: Το τέλος του Στάλιν)* (Σικάγο: University of Chicago Press, 1962), 244-45.
14. *Foreign Relations of the United States, 1952-1954*, 138η Συνεδρίαση του Εθνικού Συμβουλίου Ασφαλείας, 25 Μαρτίου 1953 (Ουάσιγκτον: US Government Printing Office, 1984), τ. VIII: Eastern Europe; Soviet Union; Eastern Mediterranean (εφεξής *FRUS*, VIII), 963.
15. Salisbury, *Moscow Journal*, 245.

16. Αμερικανική Πρεσβεία στη Μόσχα προς υπουργό Εξωτερικών, 20 Ιουνίου 1952, στο *FRUS*, VIII, 1014-15.

17. George Kennan, *Memoirs (Απομνημονεύματα)*, τ. 2 (Βοστώνη: Little, Brown, 1972), 132.

18. Αμερικανική Πρεσβεία στη Μόσχα προς υπουργό Εξωτερικών, 25 Αυγούστου 1952, στο *FRUS*, VIII, 1044.

19. Svetlana Alliluyeva, *Twenty Letters to a Friend (Είκοσι επιστολές σε έναν φίλο)* (Νέα Υόρκη: Harper & Row, 1967), 206.

20. Salisbury, *Moscow Journal*, 324.

21. Ο Κίτσλου είχε υπάρξει ηγέτης του κινήματος ανεξαρτησίας της Ινδίας μαζί με τον Μαχάτμα Γκάντι. Μουσουλμάνος, είχε αντιταχθεί στη διαίρεση σε μια μουσουλμανική και μια ινδουιστική χώρα. Προσέγγισε το Κομμουνιστικό Κόμμα της Ινδίας και ήταν ηγέτης του Παγκοσμίου Συμβουλίου Ειρήνης, που έχαιρε ινδικής καθώς και σοβιετικής υποστήριξης, παράγοντες που οδήγησαν να του απονεμηθεί το Βραβείο Ειρήνης Στάλιν. Το Κρεμλίνο υπολόγιζε στη φιλία του· στις 10 Μαρτίου, η *Πράβντα* είχε μια φωτογραφία του Κίτσλου στην Αίθουσα των Κιόνων να υποβάλλει τα σέβη του στον Στάλιν, μια τιμή που ως επί το πλείστον επιφύλασσόταν σε κομμουνιστές ηγέτες.

22. Salisbury, *Moscow Journal*, 327.

23. Όταν η είδηση για την αρρώστια του Στάλιν ανακοινώθηκε στις 4 Μαρτίου, ο Αμερικανός επιτετραμμένος Τζέικομπ Μπιμ θυμήθηκε τη συνάντησή του Στάλιν με τους Μένον και Κίτσλου μόλις πριν από μερικές βδομάδες. Αφ' ης στιγμής είχαν αναφέρει ότι ο Στάλιν έδειχνε υγιής, ο Μπιμ εξέφρασε στο αμερικανικό Υπουργείο Εξωτερικών την πεποίθησή του ότι το εγκεφαλικό επεισόδιο ήταν «αναπάντεχο και πιθανότατα τον βρήκε απροετοίμαστο». Έπειτα είπε ότι «η πρεσβεία δε θεωρεί εφικτό οποιοσδήποτε από τους σωσίες που φημολογείται ότι έχει ο Στάλιν, αν πράγματι υπάρχουν, να είχε μπορέσει να τον αντικαταστήσει και να αποκρύψει τον θάνατό του για πολύ καιρό». Βλ. *FRUS*, VIII, 1084.

24. Alliluyeva, *Twenty Letters*, 208.

25. Nikita Khrushchev, *Khrushchev Remembers (Ο Χρουστσόφ θυμάται)* (Βοστώνη: Little, Brown, 1970, 299).

Μια καθηλωτική καταγραφή των μηνών πριν και μετά το τέλος του Στάλιν, που μας βοηθά να κατανοήσουμε πώς ο θάνατός του αναπροσδιόρισε την ιστορία του εικοστού αιώνα.

Η συγκλονιστική αφήγηση του Τζόσουα Ρούμπενσταϊν μας μεταφέρει πίσω στο δεύτερο μισό του 1952, όταν κανείς δεν μπορούσε να προβλέψει το τέλος του εγκληματικού καθεστώτος του Ιωσήφ Στάλιν. Ο ξαφνικός θάνατός του τον Μάρτιο του 1953 ήταν τόσο μυστηριώδης και δραματικός όσο και η ζωή του, ενώ αδιαμφισβήτητα αποτέλεσε σημείο καμπής για τον εικοστό αιώνα. Ο συγγραφέας ρίχνει νέο φως σε γνωστά και άγνωστα γεγονότα εκείνης της καθοριστικής περιόδου, όπως στις μηχανογραφίες των Μπέρια, Μαλένκοφ, Χρουστσόφ και των λοιπών «συντρόφων», οι οποίοι είχαν καταλάβει τη σημασία του επικείμενου χαμού του δικτάτορα, στις πραγματικές μαρτυρίες σχετικά με τον θάνατό του σε αντιδιαστολή με τις επίσημες εκδοχές που ήρθαν στο φως και στις τεράστιες συνέπειες που είχε η απότομη διακοπή του καθεστώτος τρόμου του Στάλιν.

Εκδόσεις ΨΥΧΟΓΙΟΣ
www.psychogios.gr

ΚΩΔ. ΜΗΧΣΗΕ: 18631

Γ Ι Α Α Ν Α Γ Ν Ω Σ Τ Ε Σ Μ Ε Α Π Α Ι Τ Η Σ Ε Ι Σ